

L'EMBLEMATA MORALIA DE JOAN DE BORJA (1697). APROXIMACIÓ AL PERSONATGE I A LA SEVA OBRA

Miquel Torres i Benet, historiador i president del Grup de Recerques de les Terres de Ponent
Jaume Torres i Gros, cronista local i membre del Grup de Recerques de les Terres de Ponent

Aquest estudi és fruit de les converses entre els amics i historiadors locals, Miquel Torres i Jaume Torres, el dia 23 d'abril de 2018. Precisament, aquest dia vàrem presidir la presentació que va oferir públicament l'Ajuntament de Bellpuig i el seu alcalde, el Sr. Salvador Bonjoch, ja que s'havia adquirit recentment un llibre "vell" i excepcional, escrit per Joan de Borja i Castre: *l'Emblemata moralia*, editat l'any 1697, a Berlín. La rellevància d'aquest llibre recau, precisament, en el fet que Joan de Borja, autor d'aquesta obra, va néixer al castell de Bellpuig el dia 15 d'abril de 1533.

La historiografia de Bellpuig no havia contemplat fins ara aquest personatge, i segurament el dia que es va presentar el llibre adquirit per l'Ajuntament era la primera vegada que es feia saber públicament aquest fet, i aquesta relació. L'ocasió ens va permetre valorar el personatge com un literat nascut accidentalment en aquest castell, quan la seva mare va entrar de part mentre viatjava de Barcelona a Montsó. En aquell moment el castell de Bellpuig, situat al peu del camí reial de Madrid-Barcelona, i els senyors del castell i la baronia, estaven emparentats amb Joan de Borja i de Castre.

Sobre l'obra d'aquest il·lustrat personatge, sembla que podem afirmar que tingué un cert reconeixement europeu, per la seva labor diplo-

Joan de Borja i Castre. foto wikipedia

màtica i l'obra literària vinculada a l'art de la diplomàcia. El seu llibre: *Empresas Morales* i posteriorment titulat, *Emblemata moralia* va ser imprès i reimprès entre els segles XVI-XVII, a diversos països i traduït a diferents idiomes. Actualment, podem gaudir d'un exemplar d'aquesta obra a l'Ajuntament de Bellpuig; i ens queda en el record la presentació realitzada pels historiadors Josep Tarragó i Miquel Torres, aquest darrer president del Grup de Recerques de les Terres de Ponent qui, alhora, va fer d'assessor en la valoració de l'obra literària de Joan de Borja; així com la participació del cronista municipal, Jaume Torres, qui va glossar sobre el context de l'època dels Borja i el castell de Bellpuig, on va néixer Joan de Borja i de Castre.

1 - LA NISSAGA DELS BORJA

Cal fer un apunt als antecedents biogràfics de la família de Joan de Borja i de Castre: els BORJA, els quals, essent naturals d'Aragó, posteriorment passaren al nou regne de València. Fou una dinastia de nobles que s'inicià amb Domènec de Borja, senyor de Canals, casat amb Francina Llançol, amb qui tingué 5 fills: Francesca, Joana, Caterina, Elisabet i Alfons.

Aquesta nissaga assolí cotes d'Estat durant el domini català pel Mediterrani occidental, amb la confederació catalanoaragonesa i el Regne de València, especialment al Regne de Nàpols i Sicília, a mà del rei Alfons *el Magnànim*. Alfons de Borja havia fet la carrera eclesiàstica amb dret canònic i, un cop doctorat, imparteix classes a l'Estudi General de Lleida. L'any 1420, Alfons de Borja entrà al servei del rei Alfons *el Magnànim*, el qual el fa renunciar a la seva càtedra a l'Estudi General de Lleida. Posteriorment, començà l'escalada personal dins la cort catalanoaragonesa, i passà al Consell Reial Superior el 1420. També recolzà el canonge de la Seu de Barcelona, Gil Sánchez, perquè fos elegit papa, amb el nom de Climent VIII. La recompensa va ser el Bisbat de València, el 1438. Després emprengué rumb a Nàpols amb l'infant Ferran, de qui n'era tutor, i participà en les trifulgues polítiques i religioses del moment. Va ser nomenat, l'any 1444, cardenal i després, el 1455, fou elegit papa amb el nom de Calixt III. Quan aquesta nissaga s'instal·là a Itàlia canvia el cognom Borja per BORGIA (l'italianitza). Aquest personatge dels Borja-Borgia es va envoltar de familiars i nebots, com Lluís de Borgia, nomenant-lo capità general de l'exèrcit pontifici; de Roderic de Borgia, nomenat cardenal i vicecanceller pontifici; de Lluís de Milà, també nomenat cardenal.¹

Amb la mort d'Alfons de Borgia, com a Papa Calixt III, l'any 1458, molts familiars de la nissaga Borja se n'anaren de Roma; menys el cardenal Roderic de Borja, qui va col·laborar amb el cardenal de Siena per impulsar-lo al papat, com a papa Pius II. En agraïment a la seva fidelitat, Roderic de Borja va ser

1) Valerià GALLART, "Estudi Redimint els Borja", a *Sapiens*, núm. 218 (maig, 2020).

Medalla de bronze d'Alexandre VI. 1500, Roma, any Jubileu. Anvers: ALESSANDRO VI PONT MAX. Bust del papa. Revers: RODERICO LENZVOLA D BORGIA SP M CD XCII. Escut dels Borja

nomenat vicecanceller de la cúria papal. Aquest personatge, des del 1470, vivia amb Vanmozza Cattanei, amb la qual tingué 4 fills: Cèsar, nascut el 1474; Joan, el 1476; Lucrècia, el 1480; i Jofre, el 1481. Posteriorment, moria el papa Pius II i el papa Calixt IV, i al conclave va sortir el nom de Roderic de Borja, com a possible papa. Així que preparà una aliança amb la corona catalanoaragonesa i viatjà als orígens de la nissaga: València. Intenta guanyar-se el suport dels reis i nobles, i el 1472 contacta amb el príncep Ferran, a Tarragona. Amb les seves influències, Roderic de Borja avalà el matrimoni de Ferran d'Aragó amb Isabel de Castella –tot i ser cosins germans–: els futurs Reis Catòlics. Aquest, a canvi, demanà a Ferran d'Aragó que acceptés al seu servei el seu fill gran, Pere Lluís, a la conquesta de Granada (1482); i que, a canvi de 50.000 ducats, li concedís el ducat de Gandia; a més de buscar-li una jove casadora. Ferran el promet amb la seva cosina, Maria Enríquez.² Pere Lluís mor assassinat el 1488 i és el seu germà, Joan de Borja, qui pren per muller Maria Enríquez.

A la mort d'Inocenci VIII, el 1492, Roderic de Borja és escollit papa quan tenia 60 anys, i agafa el nom d'Alexandre VI. Un altre fill, Cèsar Borja, que fou nomenat cardenal, deixà el càrrec l'any 1499 i es féu cavaller major del rei Lluís XII de França, essent nomenat duc de Valentinois i casat amb Carleta d'Albert. Era, doncs, cunyat del rei de França, amb el consentiment de Roderic de Borgia, el papa Alexandre VI. Aquest personatge, Cèsar de Borgia, amb l'exèrcit francès envai el regne de Nàpols, i hagué d'afrontar la mort del seu pare, el papa Alexandre VI, i la tornada de l'exèrcit espanyol de Ferran II d'Aragó. Els francesos foren vençuts a la batalla naval de Gaeta, a les ordres de Ramon de Cardona Anglesola, baró de Bellpuig, i de Gonzalo de Còrdova “el gran capitán”. Cèsar Borgia fou fet presoner i portat a Espanya, d'on es fuga i arribà a terres navarreses del Regne

2) Arnau CÒNSUL, “Redimint els Borja; L'ascens de Roderic, el cardenal maquiavèl·lic dels Borja”, a *Sapiens*, núm.218, (maig, 2020).

Pintura de Sant Francesc de Borja, segle XVI. Museu de Santa Clara

Pintura d'Isabel de Requesens i Enríquez, s. XVI. Louvre

de França, incorporant-se novament, a l'exèrcit francès fins a la seva mort, el 1509, a mans de l'exèrcit de Ferran d'Aragó. Mentre que Lucrecia Borgia es casà tres vegades: amb Giovanni Sforza; Alfons d'Aragó, duc de Bisceglia; i Alfons d'Este, duc de Ferrara. Quant a Jofre de Borgia, es casà amb Sança d'Aragó i, en segones, amb Maria de Milà i Aragó.

La línia familiar dels Borja continuà amb l'hereu, Joan I de Borja, duc de Gandia, descendent de Roderic de Borgia -el papa Alexandre VI- i casat amb Maria Enríquez de Luna, cosina del rei Ferran el Catòlic. Aquesta va morir el 1497, deixant dos fills: Elisabet i Joan II de Borja i Enríquez. Aquest, en serà l'hereu del ducat de Gandia i es casà amb Joana d'Aragó, besneta del rei Ferran II d'Aragó; d'aquest matrimoni en surten Pere Lluís de Borja, l'hereu, i Francesc de Borja -anomenat el Sant.

Francesc de Borja i d'Aragó, "el Sant", neix l'any 1510. Entra a la cort del rei Carles I d'Àustria. Allí conegué i es casà el 1529 amb Elionor de Castre, dama portuguesa de la reina Isabel de Portugal. Tingueren dos fills: Carles, l'hereu, que va néixer el 1530, i Joan, nascut el 1533, al castell de Bellpuig. Francesc de Borja, acompanya el cadàver de la reina Isabel de Portugal, a Granada, per ser enterrada amb tots els honors. Aquest mateix any, Francesc de Borja fou nomenat lloctinent de Catalunya, s'esforçà a reprimir el fenomen del bandolerisme i

fortificà Barcelona. Va ser majordom de Maria de Portugal, muller del príncep Felip II, i, a Barcelona, va conèixer els primers jesuïtes: Antoni d'Araoz (nebot d'*Ignasi de Loiola*) i Pierre Favié.

A la mort d'Elionor de Castre, el 1546, Francesc de Borja entra a formar part de l'orde jesuïta. És el moment en què funda el primer col·legi de Jesuïtes del món, el 1548. Es doctorà en teologia a Gandia, el 1550, i redactà en català el seu testament; el 1551 renuncià al nomenament de cardenal que li ofería el Papa; i el 1554 assistí a la mort de la reina de Castella, Joana d'Aragó *-la boja-*, a Tordesillas. Els anys 1557 i 1558, anà al monestir de Yuste a visitar diverses vegades el rei Carles I d'Àustria i d'Aragó, rei emèrit d'Hispània, i emperador emèrit. Va ser comissari dels jesuïtes a Espanya i vicari general entre 1562-1564, i durant el seu mandat es crearan nombrosos col·legis jesuïtes a Europa, entre 1565-1572. En vida fou beatificat pel papa Urbà VIII; i, una vegada mort, fou canonitzat pel papa Inocenci X, el 1671.³ Aquest gran personatge era el pare del nostre protagonista, Joan de Borja i de Castre, que va néixer al castell renaixentista de Bellpuig.

2- AUGES SOCIAL I ENNOBLIMENT DELS SENYORS DEL CASTELL DE BELLPUIG

El rei Ferran II d'Aragó integrà els Requesens-Enríquez i els Borja a la seva òrbita familiar i cortesana, a través d'enllaços matrimonials. Altres famílies de menor noblesa, com els Cardona-Anglesola seguiran l'estela de la cort. El rei emparenta els Requesens amb els Cardona, el 1466; Galceran de Requesens, comte de Palamós, era el governador de Catalunya, i la seva filla, Castellana de Requesens, es casà amb Antoni de Cardona Anglesola. Tenen 3 fills, i l'hereu, Ramon III de Cardona Anglesola i Requesens, es casa amb la filla del seu avi, Isabel de Requesens-Enríquez, cosina de Ferran el Catòlic. Ramon de Cardona i Anglesola serà, doncs, afavorit i protegit pel rei Ferran II. Com a militar sortirà victoriós de les batalles de Gaeta el 1502, de Mazalquivir el 1503, i per la gesta militar, serà nomenat virrei de Sicília, el 1507, i de Nàpols, el 1509. Serà nomenat, també, capità de la Santa Lliga Italiana, els anys 1511-1513.

Ramon III de Cardona Anglesola i la seva muller, Isabel de Requesens i Enríquez, foren els nobles que engrandiren i donaren esplendor al castell de Bellpuig, convertint-lo en una residència-palau d'estil renaixentista. El lloc de Bellpuig, situat al pas de la via reial i comtal de Barcelona a Saragossa, fou apte per allotjar-hi personatges d'àmbit reial i imperial. Per exemple, l'avi Ferran, amb estades perfectament documentades. Per tant, no ha de ser estrany que els Borja-Enríquez, com a parents, hi fessin estada a l'abril de 1533 quan Elionor de Castre, muller de Francesc de Borja, anés de part durant el viatge de Barcelona

3) *Enciclopèdia Catalana*, vol. 4 (Barcelona, 1973), pàg. 411.

Detall del castell de Bellpuig, ja en runes, de finals del segle XIX. Foto ATV

a Montsó⁴. Recordem que Isabel de Requesens i Enríquez, senyora de Bellpuig, era tia de Francesc de Borja i d'Aragó.

3- JOAN III DE BORJA I DE CASTRE, AUTOR DE LAS EMPRESAS MORALES O EMBLEMATA MORALIA

Com hem dit, Joan III de Borja i de Castre va néixer al castell de Bellpuig, el dia 15 d'abril de 1533, en un temps en què el castell era regentat per la família Cardona-Anglesola i Requesens- Enríquez, branca aquesta darrera, que estava emparentada amb els Borja a través de la nissaga dels Enríquez. En un dels viatges que Francesc de Borja feia de Barcelona a Madrid-Portugal, amb l'emperadriu Isabel de Portugal, muller de Felip II, trobant-se en direcció a les corts a Montsó, la seva muller, Elionor de Castre va entrar en part. Essent prop del castell de Bellpuig, i situat aquest al pas del camí reial, foren acollits pels seus parents; allí, Elionor de Castre infantà un nen: Joan de Borja i de Castre.

De la seva biografia, en podem dir que fou ambaixador del rei Felip II a Portugal, el 1569; i que fou un home de confiança de l'emperador Rodolf II, del Sacre Imperi Romà Germànic, entre 1576-1781; posteriorment, va ser nomenat majordom major de Maria d'Àustria, entre 1581-1603; i de la reina Margarida d'Àustria, el 1604; així com membre del Consell d'Estat del rei Felip III de Castella.

4) Jaume Torres Gros, "Crònica del Canonge de Vic Jaume Ripoll i Vilamajor", a *El Pregoner d'Urgell*, núm. 101 (Segona quinzena desembre, 1983)

Com a diplomàtic, és autor del llibre *Empresas Morales*, editat a Praga, el 1581, el qual està dedicat al rei Felip II. Va formar part de l'*Academia* presidida pel duc d'Alba, a Madrid, i mantingué una notable correspondència amb Ignasi de Loiola, oncle de la seva primera muller, Lorenza de Oñaz i de Loyola, passant a ser nebot i oncle d'Ignasi de Loiola. Es casà en segones núpcies amb Francesca d'Aragó. Fou nomenat comte de Mayalde, en 1596, i comte de Ficalho, el 1599.

Per contextualitzar-nos en l'època i la vida de Joan de Borja i Castre (nascut a Bellpuig), com a noble de la cort del rei, hem de dir que fou home d'Estat, de principis religiosos i fidel a la monarquia. Sembla ser que Joan de Borja i de Castre tingué una educació jesuítica, per voluntat del pare, Francesc de Borja, atès que era protector dels jesuïtes. Joan de Borja no serà l'hereu del ducat de Gandia, però, com a fill de cortesans, i amb contactes amb Portugal per part de la seva mare portuguesa, es dedicarà a la carrera diplomàtica, amb la protecció del rei.

Serví el rei Felip II fins a la mort d'aquest, el 1598, i passà al servei del seu fill Felip III. La seva afició literària es mostra amb l'edició de l'obra poètica *Las obras de Juan Fernández de Heredia*, el 1562. Joan de Borja i de Castre mor al santuari de l'Escorial, el 1606.

Els senyals heràldics de Joan de Borja i de Castre són els familiars, els mateixos que utilitzà el seu besavi, el papa Alexandre VI, en la medalla papal: un escut heràldic partit per la meitat; a la dreta, un bou de color roig; al mig, un camp verd, fons groc, voltat d'una franja de color groc amb vuit estrelles de blau, que representa el senyal heràldic dels Castre; a l'esquerra, tres barres negres horitzontals amb fons groc -cria l'atenció perquè són iguals que els dels barons Cardona-Anglesola de Bellpuig. L'escut heràldic porta una corona de príncep, molt utilitzada per la noblesa emparentada amb la casa reial.

4- L' EMBLEMATA MORALIA DE JOAN DE BORJA

Si en els tres primers apartats, l'amic Jaume Torres ens ha situat en el context de relacions familiars dels Borja-Borgia i de la relació dels Enríquez amb la vila de Bellpuig, ara, ens toca a nosaltres, fer una contextualització de l'obra de Joan de Borja i de Castre: les *Empresas Morales* i l'*Emblemata moralia*. En el seu moment, quan l'Ajuntament de Bellpuig va comprar el llibre antic, pel fet de ser escrit per un noble nascut al castell de la vila i emparentat als senyors de Bellpuig; com a president del Grup de Recerques de les Terres de Ponent, havíem gestionat un llibre de la col·lecció *Actes de les Jornades de Treball del GRTP*, que versava sobre temes relacionats amb Vallbona i l'historiador Josep-Joan Piquer i Jover. El punt de connexió d'aquesta història va ser el de cercar la col·laboració de l'expert en gravats històrics: Francesc Orenes, professor emèrit de la Universitat de Barcelona.

Inicialment, com es mostra en el programa de presentació del llibre: *Emblemata moralia* de Joan de Borja, la glossa anava a càrrec de Francesc Orenes. Malauradament, per un problema de salut no va poder assistir-hi i va ser substituït per Miquel Torres, amb la col·laboració de l'historiador Josep Tarragona i el cronista local Jaume Torres. Si Josep Tarragona en féu una anàlisi social del moment, amb les disputes religioses entre catolicisme i protestantisme, Jaume Torres va fer una aproximació familiar dels Borja-Enríquez amb els senyors de Bellpuig i el naixement de Joan de Borja i de Castre al castell de la vila, tal i com ha quedat palès en els primers apartats d'aquest treball. Posteriorment, Miquel Torres en va fer una aproximació a l'obra i als gravats, que ara intentarem reproduir, tot i que en el seu moment, només va ser preparat en format conferència.

Els *emblemata moralia* o *Empresas morales*

Podríem dir que els *emblemata* s'inicien amb Andrea Alciato, jurisconsult italià que va compondre 99 epigrames llatins intitolats, que va dedicar al duc Maximilià Sforza. L'obra va arribar a mà de l'impressor Steyner, qui amb visió comercial va adjuntar a cada epigrama una il·lustració feta pel gravador Jörg Breu. El llibre va sortir a la llum el 1531, a Augsburg, amb el títol *Emblematum liber*.⁵ D'aquest inici, ens interessa remarcar dos fets, en concret: primer, que l'obra d'Andrea Alciato està vinculada al duc de la nissaga Sforza, i que Lucrècia Borgia (filla de Roderic de Borgia, qui va ser alhora, el papa Alexandre VI), es casà, en primeres núpcies, amb Giovanni Sforza. Per tant, podríem pensar que dins de l'òrbita dels Borja-Borgia els primers *emblemata* no serien desconeguts. En segon lloc, la importància dels impressors i gravadors, atès que ens trobem en el moment de l'expansió de la impremta de Gutenberg (1450), en terres alemanyes, italianes i dels Països Baixos.

El nom *emblemata* deriva de la paraula grega “emblema”, en sentit plural. Segons els historiadors, Mireia Freixes i Juan Miguel Muñoz, Alciato descrivia els seus emblemes com una recreació dels epigrames concebuda pels humanistes immersos en la recuperació de la cultura clàssica. També la paraula *Moralia* és d'origen grec, i prové de fragments de l'obra de l'escriptor clàssic Plutarc; que el monjo bizantí Màxim Planudes va recopilar en el segle XIII, a partir de diversos treballs dispersos de Plutarc que foren traduïts com a *Obres Morals i de costums*.

Entre els segles XVI-XVII es varen fer molt populars els *Emblemata Moralia* i entre el seu possible significat, segons alguns investigadors, ens podem moure entre un “divertiment intel·lectual il·lustrat”, fins a una imatge enigmàtica acom-

5) Mireia FREIXA SERRA, Juan Miguel MUÑOZ CORBALÁN, *Les fonts de la Història de l'art d'època moderna i contemporània*. Edicions de la Universitat de Barcelona (2015), pàg. 62.

panyada d'una llegenda amb un sentit moral ocult⁶. En alguns tractats, la paraula *Emblema* és sinònim de *Divisa*, *Jeroglífic* i *Empresa*. Però, el més acceptable és la definició d'una forma gràfica, mitjançant un gravat, amb la qual es representa simbòlicament una idea o una cosa material. Tot i així, encara cal fer-ne una distinció en categories, segons els seus significats simbòlics i culturals: podem trobar elements d'origen clàssic, d'altres, d'origen religiosos, i, fins i tot d'altres, amb connotacions maçòniques i humanistes. Sobretot, podem trobar elements vinculats a l'art de la diplomàcia i del saber fer, dels homes d'Estat. En altres paraules, un tractat d'ètica i moral de la política d'Estat que és transmès en sentit moralitzador, a l'alta noblesa i la vida cortesana. Però que, a través de la impressió en paper i en format llibre, gràcies a la impremta, també serà assequible a les novelles classes burgeses que aspiren a ennoblir-se.

L'estructura dels *Emblemata Moralia*

Bàsicament, els *Emblema* -a vegades anomenat *Empresa*- es componen de tres elements: primer, una figura o gravat xilogràfic –també pot ser calcogràfic– que sovint s'interpreta amb el cos de l'emblema. La imatge serà, doncs, de cabdal importància per transmetre el concepte moral i perquè quedi gravat en la memòria, un cop desxifrat el seu significat simbòlic. Recordem que la societat dels segles XVI-XVII encara presenta uns alts índexs d'analfabetisme a les classes baixes i mitjanes. Sembla ser que a Espanya, inicialment, no va tenir acceptació l'invent de la impremta. Hi va haver certa recança en introduir la impremta al territori nacional i, per tant, també escassejaven els bons gravadors i els gravats que es feren eren cars.

Com a segon element, un títol, lema o inscripció, quasi sempre escrit en llatí, el qual, en sentit esquemàtic, dona la pista per completar el sentit de la imatge gravada o pintada. Situat, majorment, damunt de la imatge i dins una cartel·la o filacteri. Tot i que, en alguns casos, com en l'*Emblemata Moralia* de Joan de Borja, editat a Berlin, el 1697, les figures estan absents de cartel·les i filacteris, essent el títol o lema un verset situat al peu de la imatge. I el gravat és simplement encerclat. Sovint, aquestes composicions més simples presenten gravats de millor qualitat i els versets podien ser compostos pels emblemistes o ser extrets de les sentències dels Pares de l'Església i de la *Bíblia*; ja sigui pel seu sentit moralista o per una interpretació en sentit fabulista.

En tercer lloc, un text explicatiu, que interrelaciona amb el gravat en la pàgina contínua, i que expandeix el significat de la imatge, del títol i del verset. En

6) Cirilio GARCÍA ROMÁN, Alejandro MARTÍNEZ SOBRINO, "Las Fuentes textuales de la *pictura* de la Empresa 39 de la Empresas Morales de Juan de Borja". *Homenaje a la profesora Olga Omatos*. Universidad del País Vasco (2008), pàg. 268-276. I també, Cirilio GARCÍA ROMÁN, Alejandro MARTÍNEZ SOBRINO, "Las Empresas Morales de Juan de Borja instrumento de pedagogia jesuítica", a *IMAGO: revista de emblemática y cultura visual*, núm. 9 (2017), pàg. 73-86.

alguns casos es feia en vers, i, en altres, en prosa. Majorment, amb epigrames llatins o en llengua vernacular, en funció del públic receptor a qui anés adreçada l'obra. Durant tot el segle XVI, era normal que fos escrita en llatí, a excepció de les *Empresas Morales* de Joan de Borja i, al segle XVII començaven a guanyar terreny les llengües vernacles. Quant al contingut d'aquests textos explicatius, es glossava en prosa el significat simbòlic de la imatge, i, sovint, l'emblemista adornava l'explicació –o la complicava– per demostrar la seva erudició. Sembla ser que aquesta fórmula va ser molt emprada a Espanya, on la glossa es convertia en un sermó moralitzant.

Els *Emblemata Moralia* a la cort espanyola

Podríem dir que es va desenvolupar una notable literatura emblemàtica, a Espanya, a partir de finals del segle XVI, i principalment al segle XVII, a diferència de la bona acceptació de certs països d'Europa, des de molt abans. Com ja hem comentat, la impremta va afavorir la difusió del nou gènere literari, però a Espanya aquesta passava grans dificultats. No en va, Espanya havia estat una terra plena de monestirs i d'abadies amb grans copistes medievals; i no és d'estranyar aquest refús inicial a les noves tecnologies d'impressió de llibres. Forma part del tarannà espanyol negar-se a les novetats i negar-se al canvi; potser per això, sempre hem portat 50 anys de retard en relació a la Europa més il·lustrada. En aquest cas en concret, és així, ja que s'imprimeix el primer *Emblemata*, de l'italià Andrea Alciato, el 1532; i el primer *Emblemata* espanyol, de Joan de Borja, no es imprès fins el 1581.

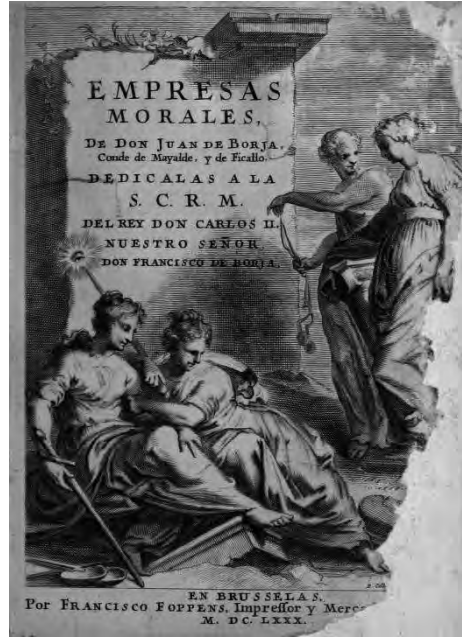
També és cert que les primeres manifestacions d'aquest gènere que ens donaven a Espanya estaven vinculades a festes públiques i reials, sovint vinculades a suports d'art efímer que no han arribat fins a nosaltres. Evidentment, aquestes primeres manifestacions serien anteriors als primers *Emblemata* editats a territori peninsular.

Entre els més coneguts autors d'Emblemes o Empreses morals, hi destaquen Joan de Borja, Juan Horozco i Covarrubias, Hernando de Soto, Juan Francisco de Villava, Diego de Saavedra, Juan de Solorzano i Antonio de Lorea. Com hem dit, en destaquem Joan de Borja, per ser el primer en editar les seves *Empresas Morales* (impreses a Praga, el 1581). Es va fer una segona edició ampliada i revisada pel seu nebot Francisco de Borja, la qual fou impresa a Brussel·les, el 1680.

Destaquem les dues versions d'aquestes *Empresas Morales*, de finals del segle XVII, que difereixen, substancialment, de les dues primeres versions: les primeres, de 1581 i 1680, duen els textos explicatius en llengua castellana; i els versets i algunes anotacions bíbliques, en llatí. Mentre que de les dues darreres versions de Joan de Borja destaquem que:

Empresas Morales (imprès a Praga, el 1581)

Empresas Morales (imprès a Brussel·les, el 1680)

Emblemata Moralia, (impresa a Berlín, el 1697). Actualment, n'hi ha un exemplar a l'Ajuntament de Bellpuig

Moralische Sinn-Bilder, (imprès a Berlín, el 1698)

- L'*Emblemata Moralia*, impresa a Berlín, el 1697, és una traducció al llatí de les *Empresas Morales* de Joan de Borja.
- La *Moralische Sinn-Bilder*, impresa a Berlín, el 1698, és una traducció a l'alemany de les *Empresas Morales* de Joan de Borja.

En aquest aspecte, Francesc Orenes matisa que aquesta variació lingüística es podria deure a una reacció a la traducció de la *Bíblia* en llengua vernacla per part dels reformistes protestants, quan els catòlics teníem la versió oficial de la *Bíblia* traduïda al llatí amb la *Vulgata*⁷. Si reflexionem sobre les variacions gràfiques i tipològiques, podem observar que hi ha intencions i contextualitzacions a tenir en compte: l'aspecte didàctic de l'emblema; la formació diplomàtica de l'emblemista; els aspectes religiosos, vinculats a l'expansió dels franciscans i el suport de la corona espanyola a la religió catòlica; la Reforma protestant al nord d'Europa i l'Anglicanisme, a Anglaterra; i la Contrareforma espanyola que s'apropa a la política del Papa i al Sacre Imperi Romà Germànic.

1. Com hem dit, l'*Emblema Moralia* utilitza el poder de la imatge per convertir-la en un element de propaganda de l'actitud moral de la diplomàcia i de la virtut cristiana. No en va, els jesuïtes utilitzaven programes didàctics per ensenyar els seus alumnes amb la pràctica d'elaborar emblemes, com es percep en la *Ratio Studiorum* de 1599. En aquest punt, cal tenir present que Joan de Borja va ser educat entre els jesuïtes i estudià a la Universitat de Gandia (ducat que pertanyia a la seva família) i posteriorment a la Universitat d'Alcalà d'Henares. També cal recordar que aquest va acompanyar el seu pare a Roma, quan va ingressar a la Companyia de Jesús; i que a més, va contraure matrimoni amb Lorenza d'Oñaz i Loyola, neta de Sant Ignasi de Loiola.
2. És evident que gravadors, pintors, poetes, escriptors i cortesans tenien el deure de conèixer aquestes obres impreses; el context de l'època els obligava a manejar-se entre referències, al·lusions, erudicions i simbolisme d'aquests emblemes morals, ja siguin impresos a Venècia, Augsburg, Anvers, Lió, Praga, Brussel·les o Berlín. Per tant, podem deduir que era una lectura obligada entre els homes i dones de la cort, de les reialeses de l'Europa dels segles XVI-XVII. Mentre que, al segle XVIII, els emblemes van entrant en desús i es comencen a abandonar durant el barroc.
3. En aquest context, Joan de Borja és un home complert. La seva nissaga té vincles familiars amb la reialesa espanyola i ascendència noble; es forma militarment, com a cavaller major de Carles I d'Espanya i V d'Àustria; el 1569 comença la seva carrera diplomàtica, a la cort de Portugal; el 1576 és nomenat ambaixador de la cort espanyola a Praga, al costat de l'emperador

7) Notes de Francesc Orenes a Miquel Torres. Manuscrit.

del Sacre Imperi Romà Germànic, Rodolf II von Habsburg. Càrrec que ostenta fins al 1581, any en què publicà les *Empresas Morales* de Joan de Borja. El primer *Emblemata Moralia* imprès per un diplomàtic espanyol. En aquest punt, cal recordar que l'emperador Rodolf II es va educar a la cort espanyola i a l'Escorial, a l'empara del seu oncle, Felip II d'Espanya, durant vuit anys; a més, quan fou investit emperador del Sacre Imperi Romà va continuar parlant a la cort de l'imperi, en llengua castellana⁸. Motiu pel qual és lògic que l'edició de les *Empresas Morales*, de Joan de Borja, fos en castellà, una llengua que l'emperador utilitzava i era d'ús freqüent a la cort imperial dels Habsburg.

4. Aquesta primera edició de les *Empresas Morales* de Joan de Borja és dedicada al rei Felip II d'Espanya. I, en reconeixement als seus serveis, Felip II li concedí el títol de *Conde de Mayalte*; i en temps de Felip III, se li atorga el títol de *Conde de Ficalho*. Sens dubte, Joan de Borja era un home d'Estat d'alt nivell, situat entre reis i emperadors. La seva fama degué perdurar en el temps, en la cort espanyola i altres d'uropees; i potser això explicaria perquè, 100 anys després, es fa una segona edició de les *Empresas Morales* de Joan de Borja. La primera, s'edità el 1581, quan era a la cort de Praga, al costat de l'emperador Rodolf II von Habsburg; la segona, fou una reedició ampliada a cura del seu nebot Francisco de Borja i, editada a Brussel·les el 1680. Potser en un intent de la corona espanyola de moralitzar i atreure les disset províncies dels Països Baixos, perdudes durant la Guerra de Flandes (1548-1648).
5. Les dues darreres edicions, la de 1697 i la de 1698, s'han d'emmarcar en un mateix context. L'edició de 1697, escrita en llatí, s'adreçaria als catòlics de terres germàniques i del nord d'Europa, potser en un intent de recuperar l'hegemonia i la moralitat de la religió Catòlica. La segona edició, la de 1698, escrita en llengua vernacular alemanya, segurament dirigida a la part de la població que s'ha desvinculat del Catolicisme i ha abraçat la Reforma protestant i l'ús de la llengua materna. Creiem que, en aquestes dues darreres edicions, el context ja no té res a veure amb la figura de Joan de Borja; més aviat ens hauríem de decantar per un context de socialització religiosa i de recuperació de la moralitat catòlica. És possible que sigui conseqüència de l'embat entre la Reforma protestant (1517-1648) i la Contrareforma catòlica (1545-1648), essent, possiblement, avalat per la cort espanyola, amb el lògic suport del bisbe de Roma i de l'emperador del Sacre Imperi Romà Germànic, Rodolf II von Habsburg, que era un catòlic fervorós.⁹

8) Miguel Ángel VEGA, "La Praga Española", a *Historia y vida*, núm. 549 (2013) pàg. 47-53.

9) *Ibidem*.

Aquestes reflexions situarien, doncs, el llibre de les *Empresas Morales*, de Joan de Borja, com a una obra vinculada a la diplomàcia i l'ambient cortesà de l'època, en línia a les novetats que imperen als estats d'Europa, en els quals l'ús de la impremta és una realitat vigent i emprenedora, pròpia de societats més avançades. És molt significatiu que l'obra de Joan de Borja s'hagués d'imprimir a Praga, el 1581, i en castella; que la segona edició s'imprimís a Brussel·les, el 1680, i que les dues darreres versions fossin impreses a Berlin, entre el 1697 i el 1698, haguessin estat titulades: *Emblemata Moralia*. Aquest fet evidencia la voluntat implícita d'influir socialment en aquests llocs en concret, ateses les situacions històriques rellevants que s'hi van viure. Potser no és tan clara la voluntat d'incidir a nivell territorial de la Península ibèrica, clarament controlada per l'estructura de l'església espanyola, i molt ancorada a les influències medievals i a la Contrareforma catòlica.

Sobre els gravats dels *Emblemata Moralia* de Joan de Borja

L'Ajuntament de Bellpuig va tenir l'oportunitat d'adquirir un llibre de la tercera edició de *l'Emblemata Moralia* de Joan de Borja, imprès el 1697 i editat en versió llatina, a Berlin, i el va comprar. Aquest tipus de llibres van tenir molt èxit en països immersos en la Reforma protestant, com Alemanya, Bèlgica, Holanda; i en països on l'art i la vida cortesana eren fastuoses, com França i Itàlia; mentre que, a Anglaterra, el moviment de l'anglicanisme va fer que aquests llibres no fossin tan apreciats. És significatiu que l'edició que ha comprat l'Ajuntament de Bellpuig sigui procedent d'Alemanya.

Ja hem comentat la importància de l'obra en l'ambient de la cort i el seu context social; així com els textos i versets que s'hi poden trobar impresos; però, ara, cal analitzar les imatges. També hem apuntat, que els emblemes representen simbòlicament una idea o una cosa material, així com al·legories cristianes i passatges bíblics; com anotacions de conductes diplomàtiques. Lògicament hi ha un corpus d'emblemes, utilitzats des del primer model d'Andrea Alciato, fins a l'obra de Joan de Borja. Les referències hi són clares i alguns models es repeteixen, tot i que alguns models han estat millorats o complementats, en els quals podem observar diferències substancials. Amb tot, el més significatiu és la diferència en la qualitat dels gravats. El professor Francesc Orenes ens ha donat una alegria, en poder descobrir l'autoria dels gravats de les *Empresas Morales* de 1581 i 1680, i els *Emblemata Moralia* de 1697 i 1698.

- Edició de 1581: Erasmus HORNICK
- Edició de 1680: Frontispici de Richard Michael COLLIN + Erasmus HORNICK

- Edició de 1697: J. C. SCHOTT (llibre de l'Ajuntament de Bellpuig)¹⁰

Podem dir que els models d'emblema emprats en la versió de 1581, i en la reedició de 1680, són de menor qualitat i més toscos. També es diferencien pel fet d'estar emmarcats per cartel·les de regust carregat i cortesà. Mentre que les versions de 1697 i 1698 mostren una molt bona qualitat, fruit de la mà experta d'un mestre editor i d'un bon gravador: Johann Michael Rudiger. A més, en aquesta versió, els gravats estan finament encerclats, i les pàgines respiren uns amplis marges en blanc que hi donen una elegància i senzillesa que s'apropa més a la mentalitat de la Reforma.

Sobre el significat dels emblemes, no pretenem, ara, fer un estudi exhaustiu, sinó, més aviat, fer una breu catalogació d'estils i de missatges. Evidentment, al marge de la qualitat dels gravats, el missatge del text explicatiu és el mateix, en les diverses versions impreses: cerca reflexions sobre la conducta moral d'un bon súbdit i d'un bon cristià. Ara bé, alguns estudiosos defensen que les imatges també poden ser objecte de nombroses interpretacions, però, a través de la lectura del text i els versets, el lector pot interpretar el significat que l'autor volia transmetre. Per tant, tenen, evidentment, una càrrega didàctica. Hi ha emblemes que representen una temàtica de fauna, de flora, de fets històrics, de mitologia, i de temes bíblics. Posarem uns breus exemples:

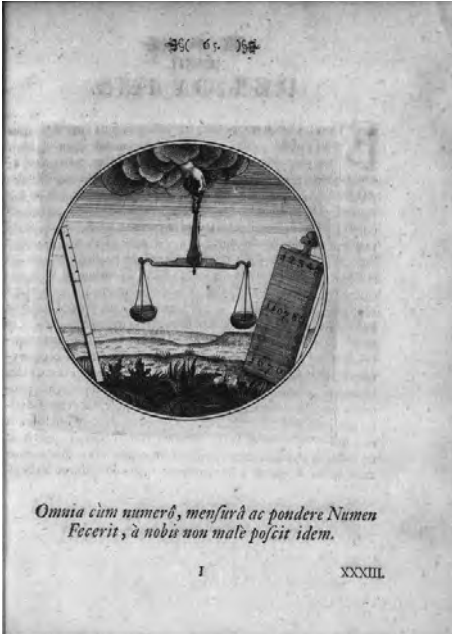
Emblema núm. 65 (religió catòlica)

Apareix encerclada una imatge d'una balança romana, la qual és subjectada per la *Dextera Dei*, o mà dreta de Déu, vista a través d'un núvol situat al cel. És l'emblema de la justícia de Déu, vista en el model de Berlin de 1697; però, en el model de les *Empresas Morales* de 1531 i la reproducció de 1680, la balança és subjectada per un emmarcat abarrocat, on la mà de Déu no hi és present. Amb tot, en el títol superior al gravat, emmarcat per una cartel·la rectangular, hi ha escrit: *Dei opera Imitanda*, que vol dir "imita les obres de Déu".

Emblema núm. 2 (tema bíblic)

Evidentment, el tema religiós ha d'ésser present en aquest compendi de moralitat cristiana, ja sigui directament, ja sigui amb al·lusions a Déu a través d'alguns símbols: la *dextera Dei*, la flama, la llum. Però, en el cas de l'emblema núm. 2, el que ens interessa remarcar és la llibertat plàstica del gravador. Si el text explicatiu sobre les virtuts i el bon fer d'un navegant, el qual salvant les vicissituds dels viatges, sempre troba un port segur; en aquesta cas, el gravador utilitza un tema bíblic per representar aquest emblema moral d'un port segur:

10) Notes de Francesc Orenes a Miquel Torres. Manuscrit.

Gravat n. 65.

Gravat n. 2.

Gravat n. 89.

Gravat n. 13.

l'arca de Noè, barrada al cim del mont Ararat. Ressaltem, sobretot, la qualitat del gravat de les edicions de 1697 i 1698, encara que aquest no s'ajusti del tot al text explicatiu. Tot i que, entre les aigües turbulentes i el càstig de Déu, queda espai per a la pau després de la tempesta si s'ha actuat amb moralitat i virtuts cristianes.

Emblema núm. 89 (simbologia clàssica)

En alguns casos, alguns gravats recorden la pervivència d'alguns emblemes de l'antiguitat clàssica, com és el cas de les "*Saturae de Persio*", impreses a les *Empresas Morales* de Joan de Borja, de 1531 i 1680.¹¹ Però nosaltres ens centrarem en l'emblema 89, que representa la forma *Procul: els raig de la insígnia del déu romà Júpiter*, amb la qual intenta fer veure al lector que hom s'ha d'apartar de la ira i la corrupció dels prínceps, la cort i els poderosos, igual com hom s'aparta lluny del raig de la tempesta.

Emblema núm. 13. (mitologia)

La variació en els gravats d'aquest emblema és força interessant, atès que les diferències mostren una gran diversitat explicativa i formal. En el primer *Emblemata* d'Andrea Alciato, de 1531, s'hi representa la llegenda mitològica d'*Icarus* (Ícar), en la qual el jove grec és engarjolat amb el seu pare, Dèdal, a l'illa de Creta pel rei Minos. Per fugir es construeix unes ales i quan s'escapa de l'illa, en apropar-se al sol, amb la calor es desfà la cera que mantenia les plomes a l'ala, i cau al mar (vegeu el gravat d'Andrea Alciato). Mentre que, en la versió de les *Empresas Morales* de 1581 i 1680, de Joan de Borja, s'hi representa una au noble que podria ser una àliga per la seva càrrega simbòlica. En canvi, en les versions de les *Emblemata Moralia* de 1697 i 1698, s'hi representa una au de port noble que va perdent les plomes en apropar-se al sol. És interessant veure l'evolució dels gravats d'aquest emblema, els quals, partint de la mitologia clàssica passen a la simbologia, a una simbiosi de les dues formes anteriors.

Emblema núm. 25 (filosofia)

Alguns emblemes tenen una clara càrrega filosòfica, com aquest núm. 25, on l'autor, Joan de Borja, fa comparatives de diverses disciplines, tot cercant una explicació plausible sobre la necessitat de l'home de viure en virtuts i allunyar-se dels defectes. Per demostrar el punt de la virtut, el separa dels extrems del vicis i els defectes amb el gravat d'un compàs (geometria), que és guiat per la mà de Déu (una altra vegada el núvol i la *dextera Dei*) que representa el geometra perfecte. A partir d'aquí emprà el discurs filosòfic per defensar una vida plena

11) Alejandro MARTÍNEZ SOBRINO, "Pervivencia de la antigüedad clásica en la emblemática hispánica: el caso de las "saturae de Persio en las Empresas Morales" de Juan de Borja", a *Imagen y Cultura: la interpretación de las imágenes como historia cultural*. vol. 2 (2008), pàg. 1063-1072.

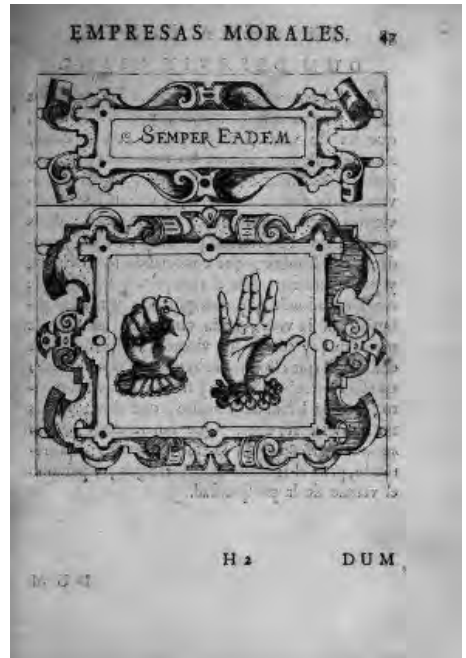
Gravat de l'*Emblematum liber* (1531) d'Andrea Alciato que representa el mite d'Icarus

Gravat núm.25.

Gravat núm.53.

Gravat núm.47.

de virtuts. Però no oblidem que aquesta geometria, aquests elements vinculats als constructors, com el compàs i l'esquadra, entre altres, també seran símbols i emblemes vinculats a la maçoneria. No és desafortat pensar que, entre els ambient del poder i la noblesa, aquestes disciplines, en certs moments, es toquin.

Emblema núm. 53 (matemàtica i humanisme)

Sens dubte, en un pensament similar a l'anterior exemple, en aquest emblema Joan de Borja s'aproxima a la intel·lectualitat dels matemàtics i dels humanistes. El gravat presenta una visió de l'època de l'esfera terrestre, amb els països i mars al seu interior, i uns núvols al voltant de la terra que escenifiquen l'atmosfera terrestre. La visió matemàtica defensa que la terra és un punt. Els filòsofs argumenten que la vida de l'ésser humà és un punt en el temps de la Creació. La cartella duu escrita la llegenda *Puncto et In puncto*: en punt, i en un punt. És a dir, una clara al·lusió al pensament humanista, avalat per la matemàtica i la filosofia, però curiosament, no parla de Déu, ni de la creació del món per aquest.

En aquest sentit, recollim unes darreres observacions de l'amic Francesc Orenes, en les quals ens recorda que, sobre el contingut textual "literari", no s'han de perdre de vista les idees de l'humanisme renaixentista, les quals havien passat d'un teocentrisme a un antropocentrisme i tot el que es relaciona amb l'estudi de les ciències humanes. Tanmateix, per les citacions que conté el llibre, el referent religiós bíblic és abundant, com també el pensament clàssic.¹²

Emblema núm. 47 (alquímia)

Un altre tema interessant, i alhora controvertit: que tant en el gravat de les *Empresas Morales* (1581 i 1680) com en el de les impressions posteriors de l'*Emblemata Moralia* (1697-1698) són la representació de dues mans. Una, ensejant la palma de la mà oberta i l'altra, la mà tancada en un puny. L'acompanya una cartella superior que duu la llegenda: *Semper Eadem*, és a dir, sempre és la mateixa mà, sigui oberta o tancada. Amb tot, l'autor explica que la mà oberta significa prosperitat; mentre que la mà tancada significa adversitat. És curiós, doncs, apreciar que si les dues mans sempre són les mateixes, sigui oberta o tancada; el seu significat no és el mateix. En aquest cas, el sentit simbòlic de les mans divergeix de la igualtat anatòmica.

Sembla que la intencionalitat és la de dignificar l'home honrat i treballador, l'home moralista i, alhora, esforçat i magnànim. Però també és cert que entrem en el terreny del simbolisme i de l'alquímia (també amb una forta càrrega simbòlica), un tema molt de moda a l'època, com ens ho demostra el fet que l'emperador

12) Notes de Francesc Orenes a Miquel Torres. Manuscrit.

del Sacre Imperi Romà Germànic, Rodolf II von Habsburg, durant els 8 anys en què es va formar intel·lectualment a la cort espanyola i a l'Escorial, era un gran aficionat a l'alquímia que allí s'ensenyava¹³. No ha d'esser estrany, doncs, que Joan de Borja tingui o es doni algunes llicències en aquesta matèria. Un tema molt ambivalent, tractat al segle XIX, per Carl Gustav Jung i al segle XX, per Luis Eduardo Cirlot, que ens pot aproximar al rerefons d'alguns emblemes de Joan de Borja.

13) VEGA, "La Praga Española"...